Muzeum Archeologiczne w Gdańsku

XX SESJA POMORZOZNAWCZA

pod redakcją
Ewy Trawickiej

Gdańsk 2018

Jacek Bojarski, Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf

Wczesnośredniowieczna osada i cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie, stanowisko 1. Podsumowanie badań

Wstęp

Stanowisko nr 1 wchodzi w skład wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Kałdusie – identyfikowanego z przedlokacyjnym Chełmnem, głównym ośrodkiem politycznym i administracyjnym ziemi chełmińskiej. Pod względem przestrzenno-funkcjonalnym w jego obrębie można wyróżnić grodzisko (stan. 3), rozległą osadę o charakterze rzemieślniczo-handlowym, obejmującą teren przyległy do wału grodziska od strony południowej, której relikty rozciągają się na przestrzeni kilku hektarów (stan. 1 i 2), a także trzy osobne nekropole położone na czterech wyniosłościach terenowych – stan. 1, 2 i 4 (ryc. 1). Największy rozkwit tego kompleksu osadniczego, położonego przy Górze św. Wawrzyńca, przypadł na młodsze fazy wczesnego średniowiecza: XI–pocz. XIII w., kiedy ośrodek *in Culmine*, wymieniony w falsyfikacie mogileńskim, pełnił funkcję stolicy kasztelanii – najważniejszego centrum politycznego i gospodarczego tej części Pomorza [Chudziak W., 2003].

Relikty wczesnośredniowiecznego cmentarzyska oraz osady łączone ze stanowiskiem nr 1 obejmują zachodnią partię terenu, położoną między dwoma bocznymi rozcięciami erozyjnymi po południowej stronie grodziska. Pierwotnie było to silnie wypiętrzone wzniesienie wydmowe (*Lorenzberg*) przytykające do krawędzi wysoczyzny, którego znaczna część została przekształcona w wyniku prowadzonej od XIX wieku eksploatacji piasku. Również działania

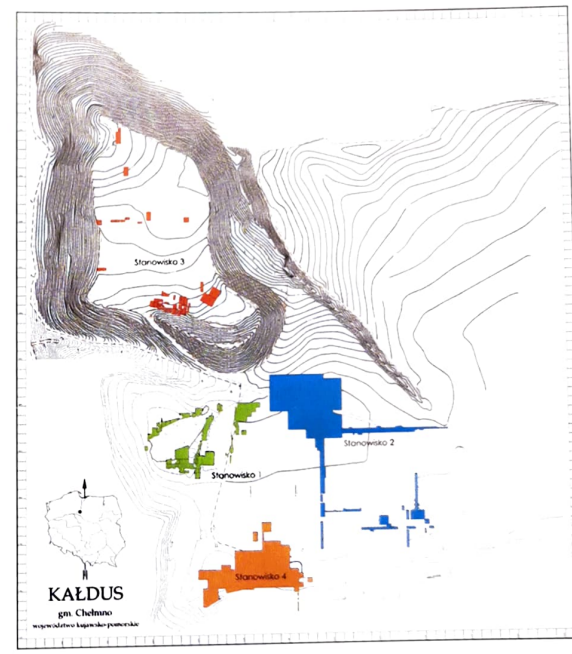

Ryc. 1. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie. Plan sytuacyjno-wysokościowy zespołu osadniczego z lokalizacją wykopów badawczych (rys. J. Bojarski, M. Weinkauf)

Fig. 1. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship. Survey plan of the settlement complex with location of trenches (drawing by J. Bojarski and M. Weinkauf)

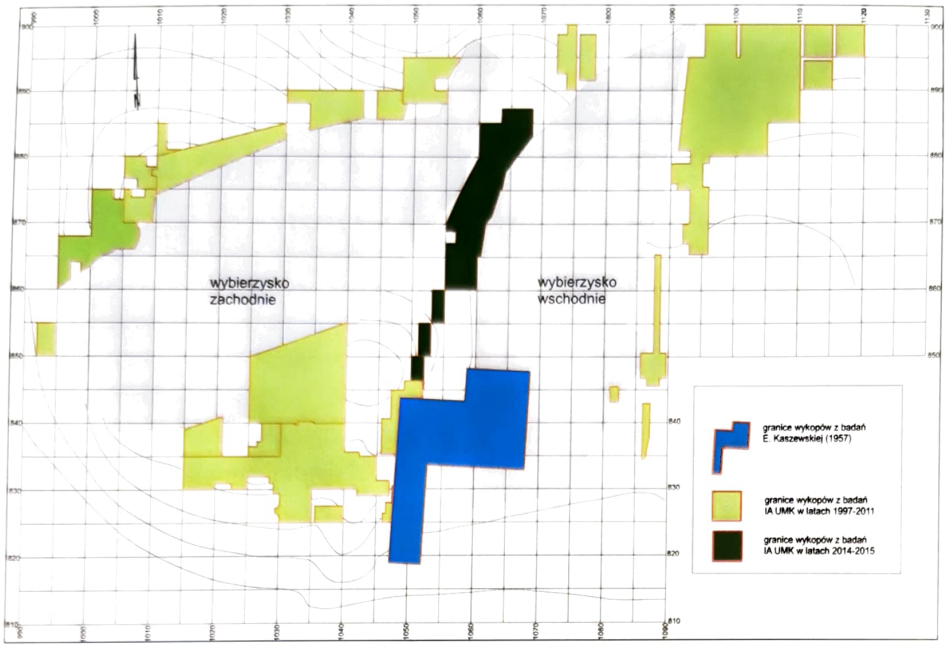

Ryc. 2. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Zakres prac badawczych prowadzonych na *stanowisku* w *latach 1957, 1997–2015 (rys. J. Bojarski)*

Fig. 2. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Range of excavations conducted on site in 1957, 1997-2015 (drawing by J. Bojarski)

Lata badań	Autor badań, instytucja	Liczba grobów	Liczba jam osadn.	w tym ob. wczesnośr.
1876	Kirchner	1		
1876	starosta chełmiński	30		
1877	A. Lissauer (NGD)	71		
1878-1887	A. Lissauer (NGD)	72		
1890	K. Florkowski (MMG)	6		
1905	P. Kumm (WP-MD)	33 (?)		
1905	K. Chmielecki	41		
1957	H. Wiklak, E. Kaszewska (MAiEŁ)	77	27	1
1992	W. Chudziak (IA UMK)	1		
1997-2000	W. Chudziak i in. (IA UMK UMK)	144	243	47
2005, 2010-2011	J. Bojarski i in. (IA UMK)	22	95	48
2014-2015	J. Bojarski i in. (IA UMK)	13	11	11
Razem		**511**	**376**	**107**

Tab. 1. Kałdus, woj. Kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Wykaz grobów i obiektów odkrytych podczas badań wykopaliskowych.

Skróty: IA UMK – Instytut Archeologii UMK w *Toruniu; MAiEŁ – Muzeum Archeologiczne* i *Etnograficzne* w *Łodzi; MMG – Muzeum Miejskie* w *Grudziądzu; NGD – Naturforschende Gesellschaft in Danzig (Towarzystwo Przyrodnicze* w *Gdańsku); WP-MD – Westpreussische Provinzial-Museum in Danzig (od 1925* r. *Staatliche Museum für Naturkunde und Vorgeschichte in Danzig)*

późniejsze, w tym różnego rodzaju prace ziemne (badania wykopaliskowe i wybieranie piasku – trwające aż do lat 90. XX wieku), przyczyniły się do zniszczenia znacznej części powierzchni stanowiska. Śladem tego są dwa wielkie wybierzyska piasku o powierzchni 30 arów, tj. ponad 1/3 całego obszaru cmentarzyska (ryc. 2).

Historia badań archeologicznych prowadzonych w latach 1997–2011

Pierwsze znaleziska archeologiczne wskazujące na obecność w tym miejscu wczesnośredniowiecznych grobów pochodzą z 1871 roku. Przez niemal całe ostatnie ćwierćwiecze XIX wieku prace wykopaliskowe prowadzone były przez różnych badaczy, nierzadko amatorów. Ich efektem było wyeksplorowanie ponad 220 grobów, prawdopodobnie z centralnej partii nekropoli (tab. 1). Największy zakres miały prace Abrahama Lissauera (w latach 1877–1887) oraz księdza Kazimierza Chmieleckiego (1905 r.). Niestety, sposób prowadzenia badań oraz brak dokumentacji uniemożliwił dokładne określenie zakresu tych prac i ich wyników [Łęga W., 1930, s. 471]. Z wyliczeń wykonanych przez Alicję Drozd wynika, że do II wojny światowej „przebadano" około 25–30 arów powierzchni, na której odsłonięto być może nawet 400 grobów, ale tylko w przypadku około połowy zarejestrowanych pochówków zachowały się jakieś informacje na ich temat. Większość materiałów źródłowych i dokumentacja z tych badań uległy w trakcie działań wojennych rozproszeniu lub zniszczeniu [Drozd A., 2006, s. 14–25].

Planowy charakter miały natomiast prace realizowane w 1957 roku przez Eleonorę Kaszewską, Henryka Wiklaka i Jana Kucharskiego z Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Objęły one teren położony we wschodniej części stanowiska, na styku z dawną piaśnicą. Na obszarze zaledwie 3,5 ara odkryto 77 grobów szkieletowych i 27 jam osadniczych. Wyniki tych badań zostały szybko opublikowane [Kaszewska E., 1960], a materiały kostne trafiły po wielu latach do Torunia. Nowy etap badań wiązał się z rozpoczęciem w 1996 roku przez obecny Instytut Archeologii UMK w Toruniu, pod kierownictwem Wojciecha Chudziaka, planowych i szerokopłaszczyznowych badań wykopaliskowych, realizowanych na terenie całego kompleksu osadniczego. W krótkim czasie objęły one wszystkie wspomniane na wstępie człony tego zespołu [Chudziak W., Bojarski J., 2014, s. 113–115; tu dalsza literatura]. Powodem rozpoczęcia w pierwszej kolejności badań archeologicznych na stanowisku 1. była potrzeba jak najszybszego rozpoznania jego wschodniej części, którą zamieniono w latach 80. XX w. w nowe wybierzysko piasku, co groziło całkowitym jej zniszczeniem. Jednocześnie z zainicjowaniem badań terenowych, roztoczono opiekę konserwatorską nad całym stanowiskiem. Zasadnicze prace przeprowadzono w ciągu lat 1997–2000. Objęły one przede wszystkim wschodnią i południową część stanowiska. Na powierzchni 9,1 ara[1] zadokumentowano 387 obiektów różnego typu[2], w tym 144 groby szkieletowe i 243 jamy osadnicze datowane na młodszą epokę kamienia (21 jam), wczesną epokę żelaza (95), okres wpływów rzymskich i wczesne średniowiecze (47 obiektów); w przypadku 80 obiektów nie udało się ustalić ich chronologii. Efekty badań prowadzonych na osadzie i cmentarzysku do 2000 roku zostały zaprezentowane na kilku konferencjach naukowych, m.in. na Sesji Pomorzoznawczej [Stawska V., Weinkauf M., 2003], natomiast całościowe ujęcie wyników badań prowadzonych na cmentarzysku stało się przedmiotem dwóch monografii, opublikowanych ramach serii Mons Sancti Laurentii [Chudziak W. 2006; Kozłowski T., 2012].

---

[1] W 1997 roku przebadano powierzchnię 3,8 ara, w 1998 – 3,3 ara, w 1999 – 1,8 ara i w 2000 roku – 0,2 ara.

[2] Z ogólnej liczby 408 numerów, jakie nadano odkrytym obiektom w trakcie badań terenowych, po opracowaniu wyłączono te, które stanowiły części składowe innych obiektów czy warstw kulturowych, ewentualnie uznano je za pozostałości nor lub korzeni.

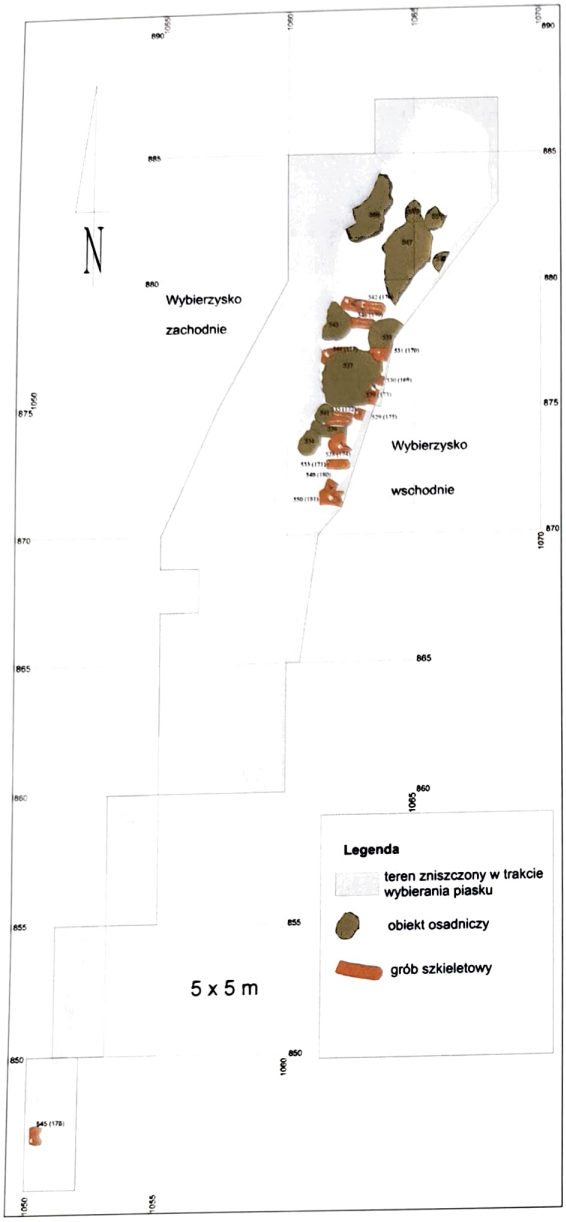

Ryc. 3. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Planigrafia obiektów i grobów odsłoniętych podczas badań w latach 2014–2015 (oprac. J. Bojarski)

Fig. 3. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Plan of features and graves unearthed during excavations in 2014-2015 (prepared by J. Bojarski)

Po kilku latach przerwy, z uwagi na postępujące niszczenie stanowiska, zdecydowano się kontynuować badania. Prace te prowadzono najpierw w 2005 roku, a następnie znów po krótkiej przerwie w 2010 i 2011 roku. Tym razem skoncentrowano się na rozpoznaniu ratowniczym obszaru bezpośrednio stykającego się z krawędziami starego leśnego wybierzyska. Wykopy założono po jego północnej, południowej i zachodniej stronie. W sumie przebadano prawie 6 arów powierzchni stanowiska; odsłonięto i wyeksplorowano kolejne 113 obiektów, w tym 22 groby szkieletowe oraz 48 obiektów o chronologii wczesnośredniowiecznej, stanowiących relikty zabudowy osiedla (ryc. 3). Wstępne wyniki tych prac były już w znacznej części prezentowane na poprzednich konferencjach sprawozdawczych – w Szczecinie w 2007 roku [Bojarski J., Chudziak W., 2009] oraz w Malborku w 2011 roku [Bojarski J. i in., 2013].

Cel i zakres badań prowadzonych w latach 2014 i 2015

Konieczność zabezpieczenia narażonych na stałe niszczenie partii stanowiska, położonych między dwoma piaśnicami, była powodem rozpoczęcia kolejnego etapu prac wykopaliskowych. Latem 2014 roku, w trakcie wizytacji stanowiska, zauważono ślady wybierania ziemi ze skarpy oddzielającej nieużytek (dawna piaśnica wschodnia) od lasu (piaśnica zachodnia). W dzikiej odkrywce zaobserwowano występowanie obiektów kulturowych, w tym grobów szkieletowych oraz warstwy związanej z zabudową mieszkalną osady podgrodowej. Jednocześnie zebrano fragmenty naczyń ceramicznych i luźne kości ludzkie, pochodzące z naruszonych pochówków. Po zawiadomieniu WKZ w Toruniu, przystąpiono do dokumentacji i zabezpieczenia tego miejsca. Za zgodą konserwatora doczyszczono rozkopany profil skarpy na odcinku około 15 m, w którym zarejestrowano siedem obiektów, w tym pięć jam grobowych. Odsłonięty fragment stanowiska zabezpieczono na okres zimy. W 2015 roku, przy wsparciu finansowym WKZ w Toruniu, przeprowadzono kompleksowe badania w pasie pomiędzy dawnymi wybierzyskami piasku. Wzdłuż linii lasu wytyczono ciąg wykopów w ramach istniejącej siatki arowej, obejmującej cały kompleks osadniczy w Kałdusie. Rozpo-

znano w ten sposób około 2 arów powierzchni, na której zadokumentowano łącznie (wliczając jamy odkryte w 2014 roku) 24 obiekty, w tym 13 jam grobowych. Tym samym zakończono rozpoznanie tej partii stanowiska, która dotychczas była pomijana we wcześniejszych badaniach wykopaliskowych; umożliwiło to również uzyskanie nowych danych na temat relacji chronologiczno-przestrzennych między cmentarzyskiem i osadą podgrodową – wchodzących obszarowo w zasięg stanowiska 1. Jednocześnie stwierdzono, że powierzchnia zachodniej piaśnicy jest większa niż pierwotnie przypuszczano [por. Drozd A., 2006, s. 22, ryc. 12].

Wyniki badań

W pasie terenu znajdującym się między wspomnianymi wybierzyskami odsłonięto nieskomplikowany układ nawarstwień kulturowych. Poniżej humusu leśnego i darni odsłonięto zalegającą w północnej partii badanego terenu jednolitą warstwę kulturową (w-wa 1), związaną z reliktami zabudowy wczesnośredniowiecznego osiedla. Tworzywem warstwy był ciemnoszary próchniczny piasek z domieszką spalenizny i węgli drzewnych, o miąższości dochodzącej do 40 cm. Tak znaczna grubość warstwy świadczyła o intensywności procesów osadniczych, zachodzących tu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza. Jej zasięg od wschodu, północy i zachodu ograniczały wybierzyska; w kierunku południowym warstwa stopniowo zmniejszała swoją grubość, przykrywając występujące tam jamy grobowe. W obrębie warstwy zalegały – oprócz licznych ułamków naczyń i kości zwierzęcych – również inne przedmioty, takie jak noże żelazne, przęśliki ceramiczne, odpady produkcji złotniczej; odkryto również fragment krzyżówki srebrnej oraz odważnik kubooktaedryczny. Poniżej tej warstwy znajdowały się jamy grobowe oraz obiekty związane z zabudową wczesnośredniowieczną, wkopane w podłoże z piasków wydmowych.

Wzdłuż zachodniej krawędzi wykopów, poniżej warstwy humusu, odsłonięto nawarstwienia składające się na zasypisko dawnej zachodniej piaśnicy, które uległo częściowemu zapełnieniu w wyniku procesów naturalnej erozji i akumulacji (warstwy 2, 4). Właściwa granica tego wybierzyska przebiegała około 2–3 m dalej na wschód od obecnej krawędzi. Tym samym obszar niezniszczonego terenu został zawężony do niewielkiej szerokości pasa – około 2–3,5 m, wciśniętego pomiędzy piaśnicę zachodnią i wschodnią. Większy niż się spodziewano był również zasięg wybierzyska wschodniego. W jego obrębie odsłonięto jedynie, zalegające pod cienką warstwą humusu porośniętego trawą, piaski eoliczne. Tylko w najbardziej południowej części badanego pasa, na styku z wykopami z roku 1998, odkryto w profilu zachodnim wykopu fragment zniszczonego grobu, w którym znajdowała się tylko czaszka, reszta szkieletu uległa zniszczeniu w trakcie wybierania piasku.

Z odkrytą w badanej partii stanowiska wczesnośredniowieczną warstwą kulturową związane były relikty zabudowy mieszkalnej i gospodarczej osady. W ciągu dwóch lat badań odkryto 13 obiektów o funkcjach gospodarczych, skupionych na niewielkiej przestrzeni (ryc. 3). Z niemal wszystkich badanych obiektów pozyskano ułamki naczyń ceramicznych, reprezentujących IX fazę rozwoju lokalnego garncarstwa (2 poł. XII–1 ćw. XIII w.). Wyjątkiem było palenisko – obiekt 548, w którym znajdowały się jednorodne ułamki naczyń ręcznie lepionych i górą obtaczanych (łącznie 86 fragmentów), zdobionych grzebykiem, zaliczonych do III fazy rozwoju lokalnego garncarstwa (IX–1 poł. X w.).

Znaczną powierzchnią użytkową i złożonym wielowarstwowym wypełniskiem wyróżniały się jamy 537 i 547. Obiekt 537 odsłonięto fragmentarycznie już w 2014 roku, wówczas zadokumentowano jego wschodnią partię wraz z profilem i zabezpieczono przed dalszym niszczeniem. Wschodnia krawędź tego obiektu wkopana została w groby 169, 170, 173 i 177 tak, że naruszone zostały znajdujące się w nich szkielety. Zarys obiektu w partii stropowej był słabo czytelny, granice jego zlewały się

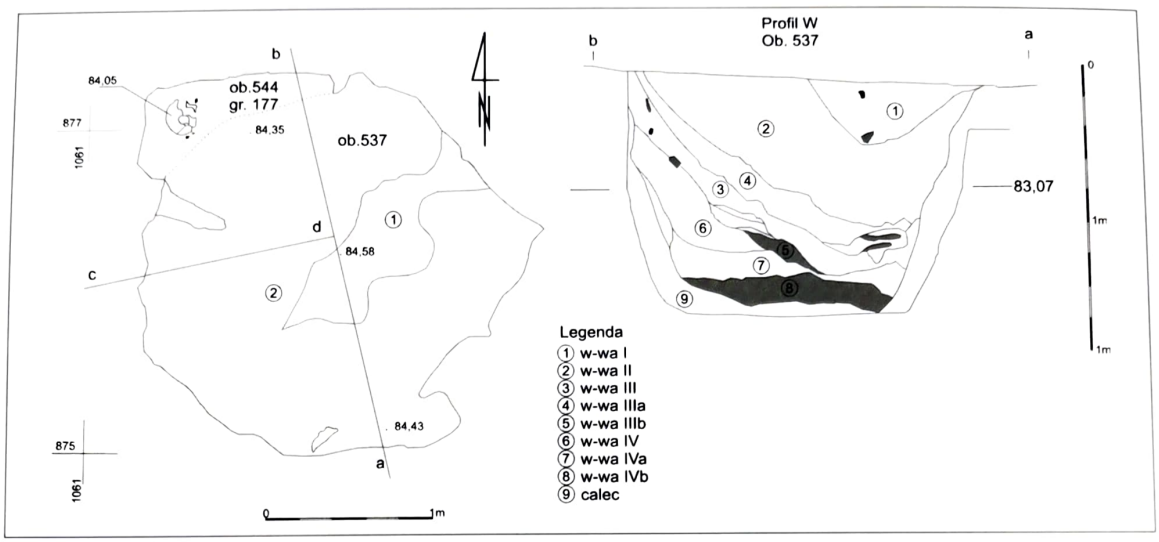

Ryc. 4. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Rzut i profil W obiektu 537 (rys. J. Bojarski)

Fig. 4. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Plan and section of feature 537 (drawing by J. Bojarski)

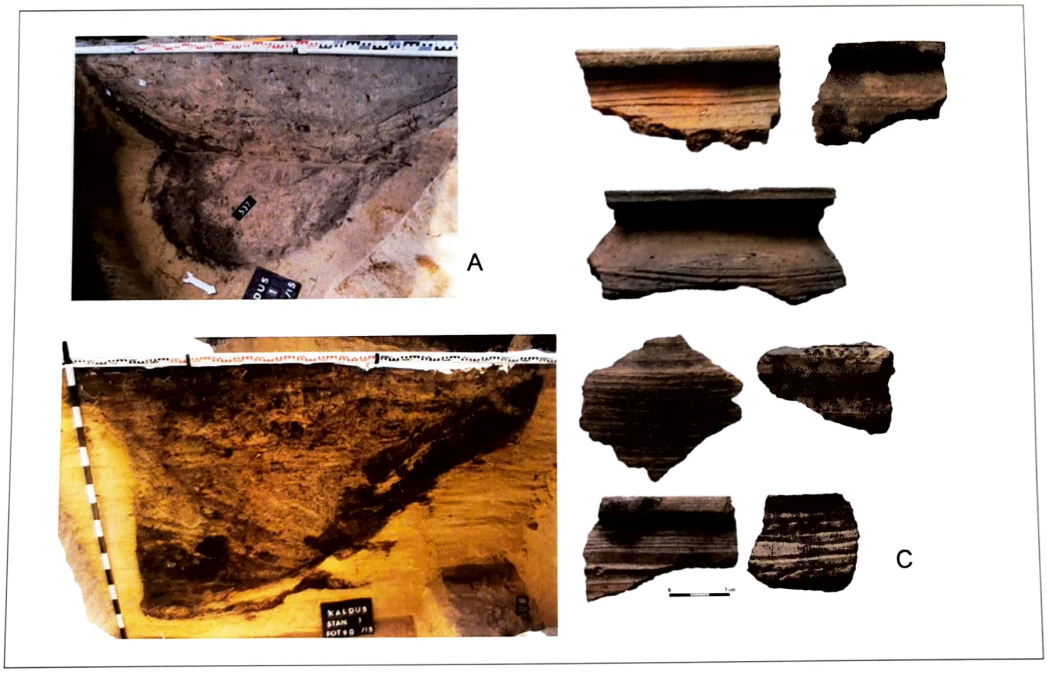

Ryc. 5. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Obiekt 537 – rzut (A), profil E (B) i wybrane ułamki naczyń ceramicznych (C) (fot. J. Bojarski)

Fig. 5. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Feature 537 - plan (A), E section (B) and selected fragments of pottery vessels (C) (photo by J. Bojarski)

z otaczającymi go wkopami grobowymi. Jama miała w rzucie nieregularny kształt czworokąta o wymiarach w 2,2 x 2,2 m (ryc. 4). Na poziomie 0,5 m od stropu kształt jamy był regularnie cylindryczny, o średnicy 1,3–1,4 m (ryc. 5: A), a struktura jego złożona była z nieckowato zalegających warstw jasnoszarego piasku przemieszanego z drobinami węgli drzewnych oraz występującej w partii przydennej szarobrunatnej piaszczystej próchnicy. Ścianki jamy od strony południowej miały skośny układ, natomiast od północy pionowy (ryc. 5: B). Z wy-

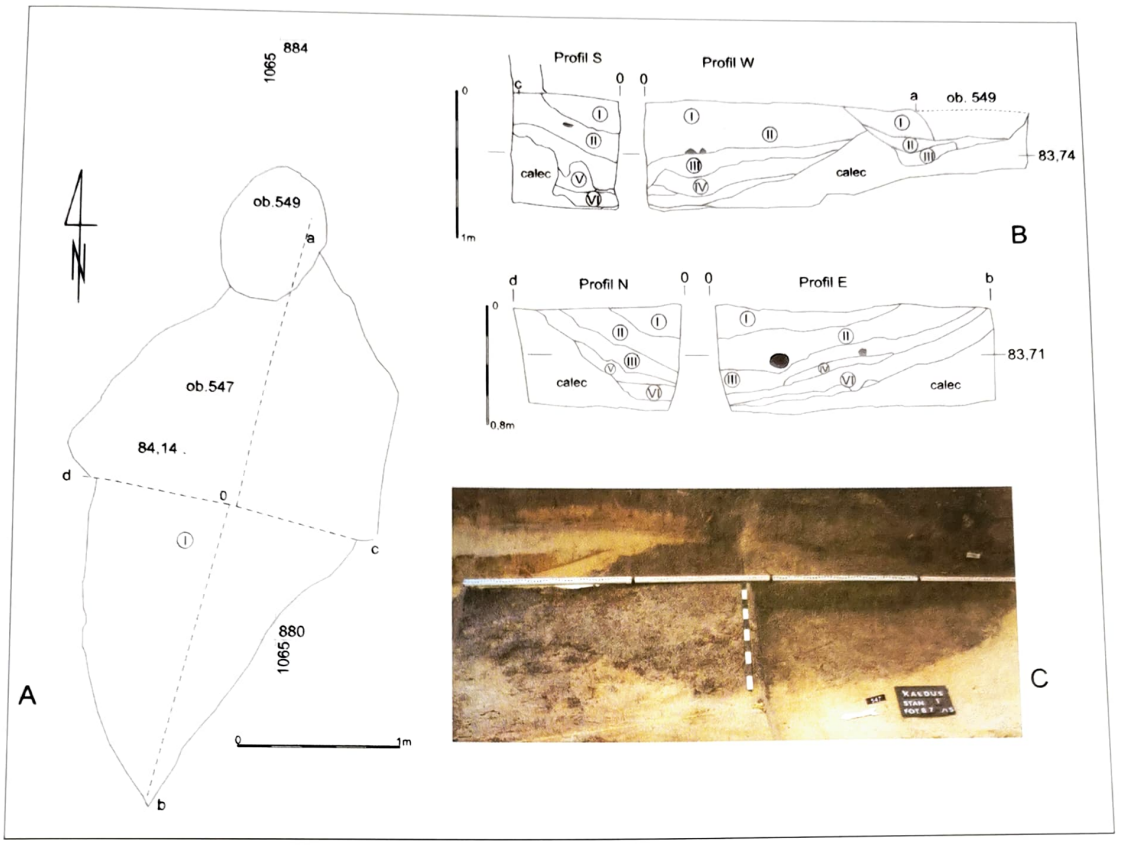

Ryc. 6. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Obiekt 547 – rzut (A), profile ćwiartek obiektu (B), obiekt w trakcie eksploracji (C) (oprac. J. Bojarski)

Fig. 6. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Feature 547 - plan (A), sections of quadrants of the feature (B), the feature in the course of excavation (C) (prepared by J. Bojarski)

pełniska jamy zebrano156 ułamków naczyń ceramicznych (ryc. 5: C), kilka kości zwierzęcych oraz pochodzące ze zniszczonych grobów kości ludzkie. Znaleziono również rozcieracz kamienny oraz szydło żelazne. Sądząc po wielkości i strukturze wypełniska, można traktować obiekt jako półziemiankę o bliżej nieokreślonym przeznaczeniu. Być może stanowiła pierwotnie zagłębioną w ziemię piwnicę powiązaną z budynkiem naziemnym. Na podstawie wstępnej analizy materiału źródłowego zarejestrowanego w opisywanym obiekcie oraz biorąc pod uwagę bezsprzeczny fakt przecinania granic grobów, można łączyć czas powstania obiektu z najmłodszą fazą funkcjonowania osiedla i datować na koniec XII do 1. ćw. XIII w.

Obiekt 547 odsłonięto po północnej stronie jamy 537. Od strony N i E stykały się z nim dwie mniejsze jamy – ob. 549 (bez materiału źródłowego) i 551 o nieokreślonej bliżej funkcji (ryc. 6). Obiekt miał w rzucie kształt romboidalny, o wymiarach w rzucie 3,6 x 2 m, wannowaty przekrój i miąższość 0,7 m. Na strukturę wypełniska składały się zalegające nieckowato piaszczyste warstwy, zawierające nieznaczne ilości spalenizny i drobin węgla. Nie stwierdzono w jego obrębie żadnych dodatkowych elementów konstrukcyjnych, ułatwiających rozpoznanie funkcji jamy. Wielkość obiektu sugerować może jego bliżej nieokreślone gospodarcze przeznaczenie (półziemianka?). W obrębie jamy wystąpiły 82 ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych, 10 fragmentów z wczesnej epoki żelaza, a ponadto 68 kości zwierzęcych oraz szczątki ryb.

Na badanej powierzchni odsłonięto i zadokumentowano 13 grobów szkieletowych

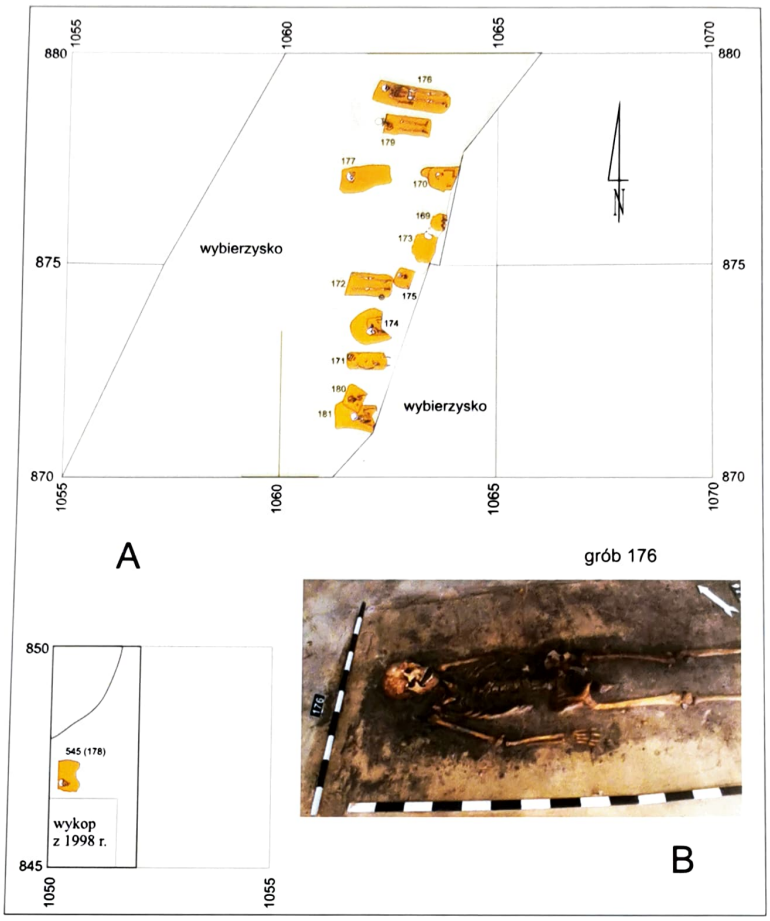

Ryc. 7. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Planigrafia grobów (A), plan grobu 176 (B) (oprac. J. Bojarski)

Fig. 7. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Plan of graves (A), plan of grave 176 (B) (prepared by J. Bojarski)

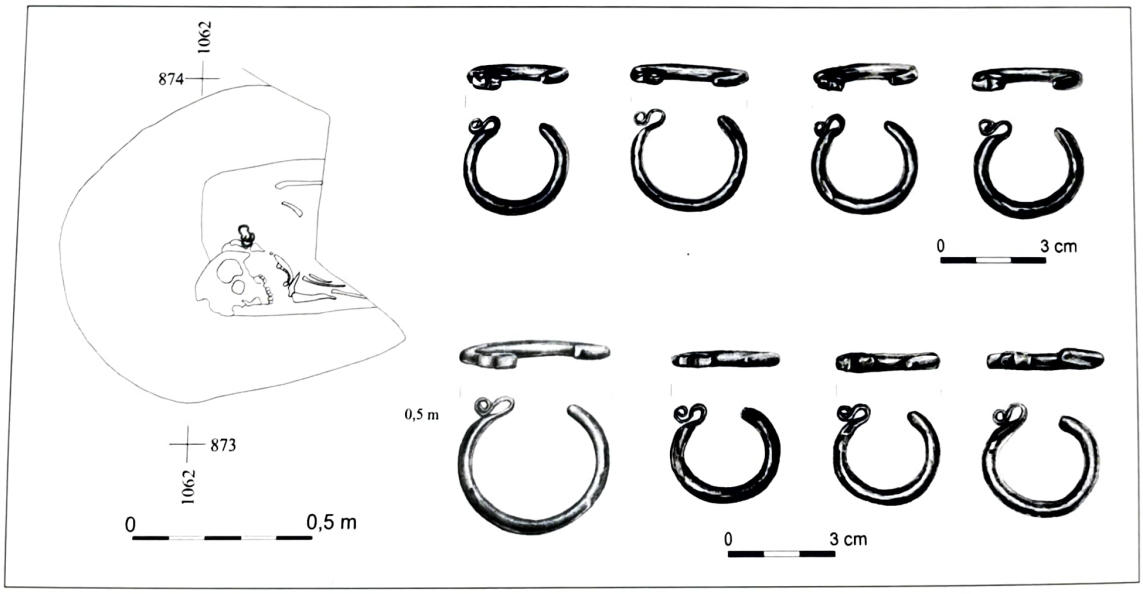

Ryc. 8. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Plan grobu 178 i wybór wyposażenia (rys. M. Przybylska)

Fig. 8. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Plan of grave 178, and a selection of grave goods (drawing by M. Przybylska)

(nr 171–181). Wszystkie zlokalizowane były na niewielkiej przestrzeni, gęsto jeden obok drugiego (ryc. 7). Tworzyły dwa dość regularne rzędy o przebiegu N–S. Na rząd zachodni składały się groby 171, 172, 174, 177, 180, 181, natomiast do wschodniego zaliczono groby 169, 170, 173, 175, 176, 179. Jamy grobowe miały jednakową orientację wzdłuż linii W–E, ewentualnie z niewielkim odchyleniem od tego kierunku. Stan zachowania grobów był bardzo zły. Jamy zlokalizowane w rzędzie wschodnim zostały prawie całkowicie zniszczone w trakcie wybierania piasku; kości były pokruszone, spróchniałe, niejednokrotnie wtórnie przemieszczone. Również groby znajdujące się w rzędzie zachodnim nosiły ślady zniszczeń. Zmarłych pierwotnie ułożono na wznak, w pozycji wyprostowanej z głowami skierowanymi na zachód. Do zniszczeń w obrębie jam grobowych przyczyniły się również działania samych mieszkańców osiedla wczesnośredniowiecznego; powstanie i użytkowanie obiektu 537 i 543 doprowadziło do przecięcia kilku jam grobowych. Dodatkowe zniszczenia związane były ze stosunkowo płytkim zaleganiem szkieletów, penetracją korzeni oraz kwasów humusowych.

Najbardziej kompletny pochówek odsłonięto w grobie 176 (ob. 542) (ryc. 7: B). W jamie o wymiarach 1,78 x 0,53 m (strop około 1 m poniżej poziomu terenu) znajdował się szkielet ułożony na wznak w układzie NWW–SEE, z czaszką skierowaną na NWW. Kości kończyn górnych i dolnych były wyprostowane. W jamie nie stwierdzono pozostałości trumny, nie stwierdzono również wyposażenia.

Wyposażenie grobowe występowało w sześciu grobach; w czterech przypadkach były to typowo kobiece ozdoby głowy – esowate kabłączki skroniowe, reprezentujące dwa typy wg Hanny Kóćki-Krenz [1971]: IIIB i IIIC. Średniej wielkości kabłączki skroniowe w srebrnych koszulkach typu IIIB wystąpiły w grobie 174 – aż 8 sztuk, po cztery z każdej strony czaszki, oraz w grobie 178 – dwie sztuki, po jednej przy lewej i prawej kości skroniowej. W grobie 174 przy kabłączkach zachowały się resztki tkaniny z czółka, a ponadto z zasypiska jamy grobowej pozyskano bliżej nieokreślony przedmiot żelazny. Kabłączki dużych rozmiarów, wykonane z brązowego cienkiego drutu (typu IIIC), stanowiły wyposażenie grobów 171 – po jednym z obu stron czaszki oraz 177 – po dwa z obu stron czaszki. W grobie 172 odsłonięto ustawioną na wysokości kości stóp przydenną część naczynia ceramicznego, a na wysokości pasa – przy lewej kości miednicznej – znajdował się nóż żelazny. Pozostałe groby eksplorowane w ostatnich dwóch sezonach wykopaliskowych pozbawione były jakiegokolwiek inwentarza grobowego, co można byłoby uzasadnić znacznym zniszczeniem pochówków. Być może część przedmiotów odkryta w wypełnisku obiektów oraz warstwie 1 pochodziła właśnie z grobów.

Na zbiór źródeł pozyskanych w trakcie badań składa się 2057 ułamków naczyń, w tym 1849 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych, dwa fragmenty naczyń neolitycznych, 192 fragmenty naczyń z wczesnej epoki żelaza, jeden fragment późnośredniowieczny i 13 nowożytnych, a także 654 fragmenty kości zwierzęcych i szczątki ryb. Ponadto zinwentaryzowano 44 tzw. przedmioty wydzielone, pochodzące z obiektów i warstwy kulturowej, między innymi noże, szydła żelazne, fragment sierpa, a z ozdób kabłączki skroniowe, fragment sprzączki do pasa; na szczególną uwagę zasługuje odważnik kubooktaedryczny do wagi szalkowej, połówka srebrnego denara (oba przedmioty zostały znalezione w warstwie 1) oraz zapinka podkowiasta znaleziona na powierzchni stanowiska.

Podczas badań zabezpieczono kości ludzkie pochodzące z grobów, obiektów niszczących jamy grobowe i warstwy kulturowej. Kości te przekazano do dalszych badań antropologicznych dr. Tomaszowi Kozłowskiemu z Zakładu Antropologii Wydziału Biologii i Ochrony Środowiska UMK w Toruniu. Z kilku szkieletów przygotowano próbki przeznaczone do badań DNA, przekazano je prof.

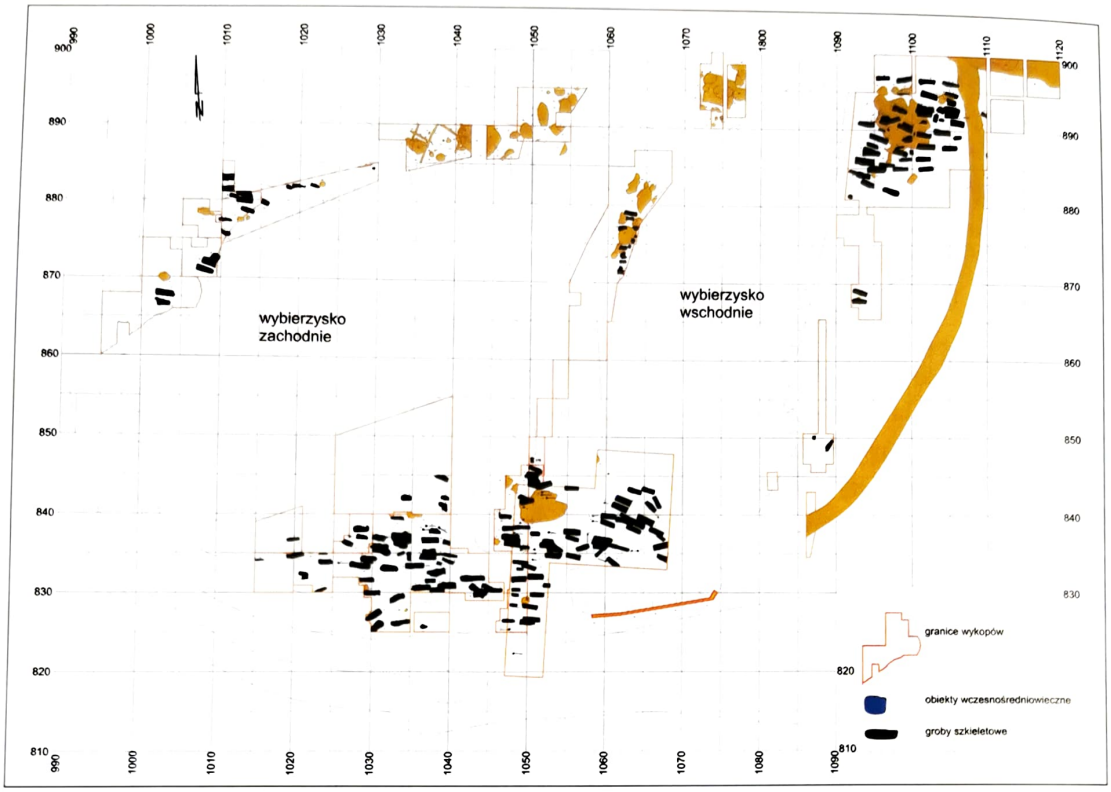

Ryc. 9. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Planigrafia obiektów i grobów z badań w latach 1957, 1997–2015 (oprac. J. Bojarski)

Fig. 9. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Plan of features and graves from excavations in 1957, 1997-2015 (prepared by J. Bojarski)

Henrykowi Witasowi z Uniwersytetu Medycznego w Łodzi.

Wielkość, rozplanowanie zabudowy oraz chronologia osady w świetle badań prowadzonych na stanowisku 1 w latach 1997–2015

Większość z odkrytych reliktów zabudowy mieszkalnej i gospodarczej zlokalizowano w północnej partii stanowiska 1. (ryc. 9). Tylko pojedyncze jamy – być może w jakiś sposób związane z funkcjonowaniem cmentarza we czesnym średniowieczu – występowały w jego południowej partii. Naturalną granicą osiedla były krawędzie wysoczyzny oraz silnie wcięte w wysoczyznę boczne rozcięcia erozyjne, tworzące dwie dolinki: północną, oddzielającą osiedle od grodu oraz południową, bardziej łagodną, oddzielająca tę nekropolę od nekropoli zlokalizowanej na stanowisku 4. Od wschodu taką barierą był rów – obiekt 126, zarejestrowany w dwóch punktach stanowiska, którego łukowaty przebieg z dużym prawdopodobieństwem można było zrekonstruować na odcinku ponad 70 m. Jego północny odcinek łączył się z innym rowem (ob. 180), dochodzącym do niego prostopadle od wschodu, którego kontynuacji domyślać się można w zadokumentowanym na stanowisku 2. obiekcie 188, stanowiącym również sztuczną linię rozgraniczającą obszar zabudowy i cmentarza z najmłodszej fazy osadniczej. W jednym i drugim przypadku rowy nie funkcjonowały przez cały okres istnienia obu nekropoli, ale raczej w ich końcowych fazach, na co wyraźnie wskazują przecięte przez nie peryferyjne groby odkryte i na stanowisku 1., i na stanowisku 2. Wśród odkrytych jam można wskazać dwa obiekty (244 i 500), które pełniły funkcje mieszkalne – oba stano-

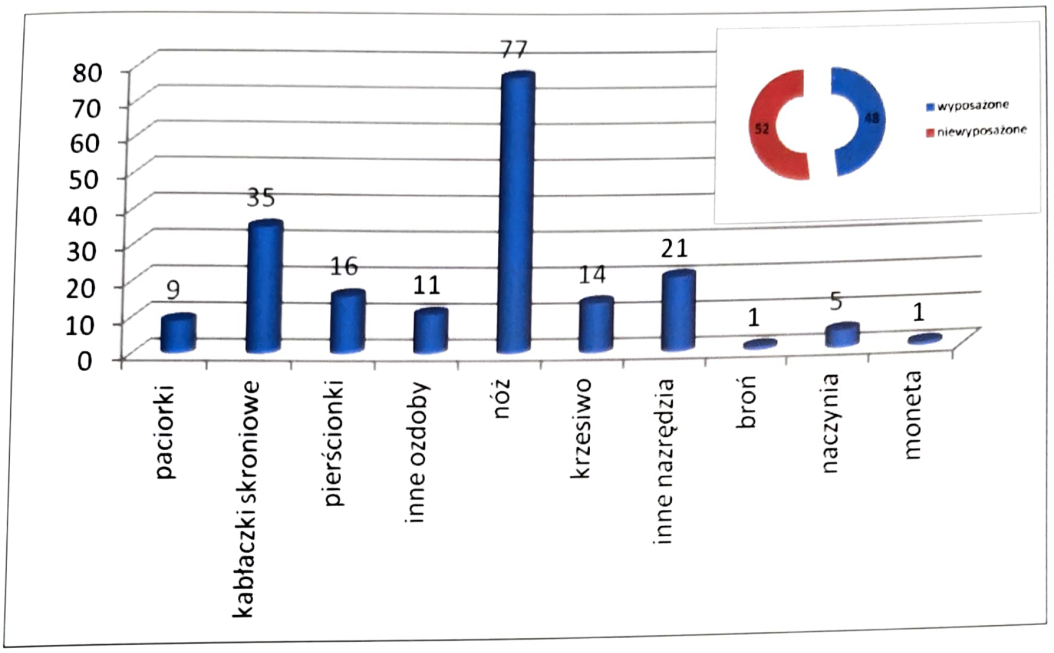

Ryc. 10. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Udział grobów z wybranymi kategoriami wyposażenia (oprac. J. Bojarski)

Fig. 10. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Share of graves with selected categories of grave goods (prepared b J. Bojarski)

wiące relikty kwadratowych półziemianek z paleniskami umieszczonymi w narożnikach. Funkcjonowanie ich przypadło na okres 2 poł. X–XI wiek. Zabudowę z XI stulecia potwierdzają stosunkowo liczne znaleziska monet – denarów krzyżowych wybitych po połowie XI w. Prawdopodobnie zabudowa osiedla z tej fazy rozmieszczona była wzdłuż południowej krawędzi parowu, oddzielającego gród od osady. Z młodszymi fazami wczesnego średniowiecza można łączyć większość odkrytych na stanowisku w części północnej jam – zarówno pozostałości zabudowy naziemnej, prawdopodobnie w konstrukcji zrębowej, jak również paleniska, piece ziemne i inne obiekty o bliżej nieokreślonym przeznaczeniu. Analiza relacji stratygraficznych, zwłaszcza wzajemnego układu reliktów zabudowy i jam grobowych wskazuje, że w 2 poł. XII w. nastąpiło powiększenie powierzchni osiedla w kierunku południowym, kosztem północnej część nekropoli, co spowodowało zniszczenie jam grobowych tam zlokalizowanych. Z drugiej strony rozrost cmentarza w końcu XII i na początku XIII stulecia w kierunku zachodnim spowodował wejście na teren starszej zabudowy, a tym samym wkopywanie jam grobowych w obiekty pochodzące z XI i XII w.

Wielkość, rozplanowanie i chronologia cmentarzyska na podstawie wyników badań z lat 1997–2015

Efektem badań prowadzonych przez Instytut Archeologii UMK w Toruniu jest odkrycie w sumie 179 grobów szkieletowych zlokalizowanych na powierzchni ponad 0,5 ha, zawierających szczątki 182 zmarłych[3]. Jeśli doliczyć do tego 76 grobów odkrytych w badaniach Eleonory Kaszewskiej oraz ponad 200 pochówków odsłoniętych przed II wojną światową, otrzymujemy łącznie blisko 500 pochówków.

[3] W jednym z grobów (nr 121), będącym prawdopodobnie wkopem poeksploracyjnym, znajdowały się kości należące do czterech różnych osobników.

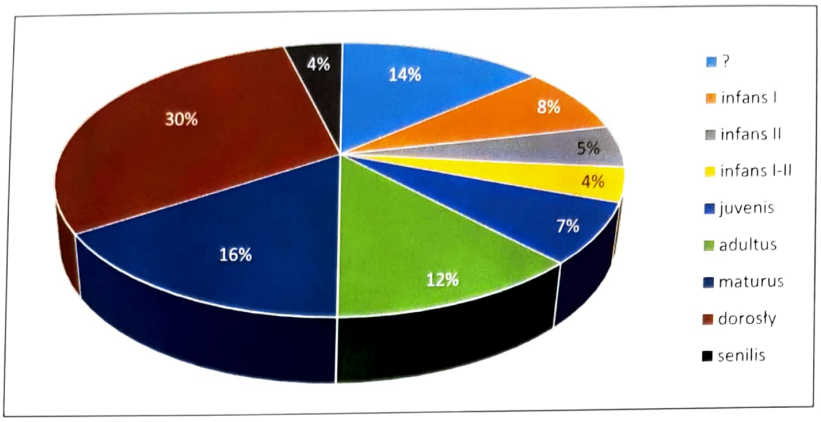

Ryc. 11. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 1. Natężenie zgonów w poszczególnych kategoriach wiekowych (oprac. J. Bojarski)

Fig. 11. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship, site 1. Frequency of deaths in individual age categories (prepared by J. Bojarski)

Niestety, tylko dla połowy z nich dysponujemy danymi, które można wykorzystać do wieloaspektowych analiz ilościowo-jakościowych (ryc. 9). Badania prowadzone w ostatnich 15 latach przyczyniły się do rozpoznania i jednocześnie określenia zasięgu nekropoli w kierunku północnym i zachodnim, a tym samym uzupełnienia wiedzy na temat jej funkcjonowania i rozwoju przestrzennego. Rozplanowanie i układ względem stron świata grobów na tym cmentarzysku wskazuje na długi okres jego użytkowania; świadczy o tym nie tylko sposób rozmieszczenia jam grobowych, ale również występujące w nich zróżnicowane wyposażenie. Za wskaźnikowe uznać można przede wszystkim esowate kabłączki skroniowe typu IIIB i IIIC, niektóre warianty pierścionków, czy wybrane rodzaje darów grobowych, takich jak naczynia ceramiczne.

Podsumowując dotychczasowe prace badawcze, spróbujmy krótko scharakteryzować najistotniejsze cechy nekropoli, ograniczając analizę do grobów przebadanych w 1957 roku oraz w latach 1997–2015. Biorąc pod uwagę układ jam grobowych można stwierdzić, że większość grobów zorientowana była według osi W–E lub NW–SE i NWW–SEE (łącznie 82%); znaczącą liczebnie grupę stanowiły groby w układzie SW–NE lub SWW–NEE – 11%. Zaledwie 3% stanowiły groby o orientacji zgodnej z osią N–S. Zmarłych układano zazwyczaj w pozycji wyprostowanej, na wznak, z kończynami górnymi i dolnymi wyciągniętymi wzdłuż osi ciała. Tylko w trzech przypadkach zmarłych ułożono w pozycji bocznej (w jednym przypadku był to grób podwójny, zawierający kości kobiety i mężczyzny) lub na brzuchu. Regułą było umieszczanie zmarłych bezpośrednio w prostych jamach ziemnych. Zaledwie w 16 grobach na 258 dostrzeżono ślady obstaw z desek czy trumien, wyjątkowo tylko zbijanych gwoździami. Pod względem częstotliwości występowania darów grobowych cmentarzysko to zaliczyć można do bogatszych (ryc. 10). Wyposażenie stwierdzono w 48% pochówków; często były to jednocześnie ozdoby lub elementy stroju oraz typowe dla tego okresu przedmioty codziennego użytku. W grobach kobiecych oraz dzieci i osobników młodocianych, prawdopodobnie płci żeńskiej, występowały esowate kabłączki skroniowe (w sumie w 35 grobach) – pojedynczo lub po kilka sztuk po obu stronach czaszki, paciorki szklane, rzadziej z kamieni półszlachetnych czy metalu (łącznie w 9 grobach), pierścionki srebrne i brązowe (w 16 grobach). W męskich grobach występowały przede wszystkim noże, czasem w komplecie z krzesiwem żelaznym i krzemieniem. Noże powszechnie występowały

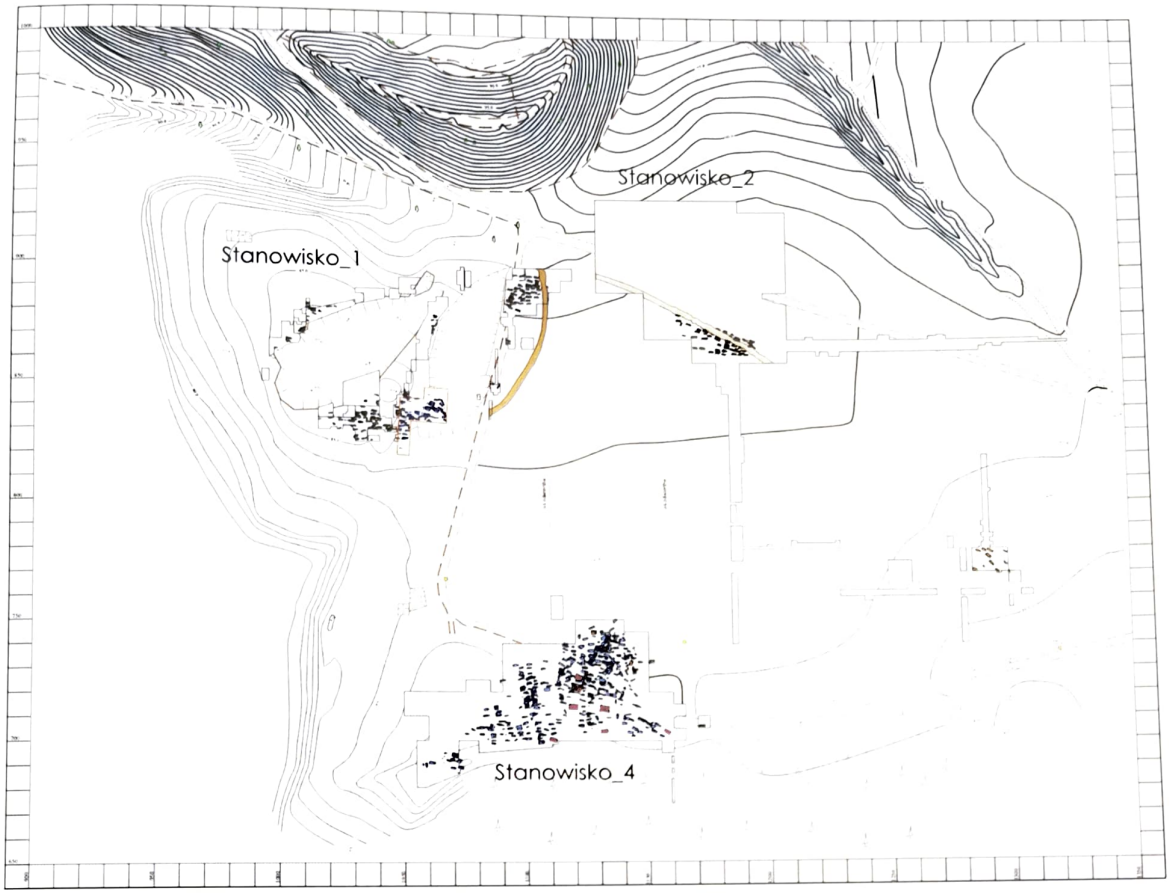

Ryc. 12. Kałdus, woj. kujawsko-pomorskie. Planigrafia grobów odkrytych na stanowisku 1, 2 i 4 (oprac. J. Bojarski, M. Weinkauf)

Fig. 12. Kałdus, Kuyavian-Pomeranian Voivodeship. Plan of graves discovered on sites 1, 2 and 4 (prepared by J. Bojarski and M. Weinkauf)

także w grobach kobiet oraz dzieci i młodzieży. Poza tym wśród narzędzi znajdowały się osełka, klucz, kolec-szydło, igła lub przęślik. W pięciu grobach na wyposażenie zmarłych składały się naczynia ceramiczne. Do wyjątkowych znalezisk zaliczyć należy natomiast monety, chociaż były dość liczne w reliktach zabudowy osiedla, to w charakterze obola zmarłych wystąpiła moneta tylko w jednym grobie[4].

Z uwagi na znaczny stopień zniszczenia stanowiska oraz bardzo słabo lub fragmentarycznie zachowane kości zalegające w grobach, wiele trudności sprawiło określenie wieku i płci zmarłych. Na 260 pochówków tylko w przypadku około 150 szkieletów udało się ustalić dokładnie grupę wiekową; aż w przypadku 14,2% nie udało się ustalić w ogóle wieku, ewentualnie określono go w szerokich ramach, z podziałem na grupę dzieci – 3,8% lub grupę dorosłych – prawie 30% ogółu szkieletów (ryc. 11). Uzyskane dane potwierdzają wysoką śmiertelność w grupie dziecięcej (prawie 17%), chociaż i tak dużo niższą od stwierdzonej na innych cmentarzyskach z tego okresu. W badanym materiale szkielety męskie (83) nieznacznie tylko przeważały ilościowo nad szkieletami kobiet (74). Porównując natężenie zgonów wśród kobiet i mężczyzn można dopatrzyć się typowej dla nich prawidłowości: w przypadku kobiet naj-

[4] Z badań prowadzonych do II wojny światowej pochodzi kilkanaście monet, ale poza jednym potwierdzonym przypadkiem nie ma pewności, czy wchodziły one w skład depozytów grobowych [Musiałowski 2006, s. 105].

większe natężenie zgonów przypadało w kategorii wiekowej *adultus*, natomiast w grupie mężczyzn największa śmiertelność występowała w kategorii wiekowej *maturus* (dwukrotnie częściej niż w wieku *adultus*).

Występujące na tym cmentarzysku groby szkieletowe koncentrowały się w trzech miejscach użytkowanych od w 2. poł. XI do 1 ćw. XIII w.: 1) w północno-wschodniej części stanowiska, gdzie odsłonięto 59 grobów z najmłodszego horyzontu istnienia nekropoli związanej z Górą św. Wawrzyńca, datowanej na XII/XIII i 1. ćwierć XIII wieku; 2) w zachodniej partii nekropoli – 34 groby silnie zniszczone; oraz 3) w południowej partii terenu, na której odkryto łącznie (wliczając w to groby z badań E. Kaszewskiej) 163 groby. Oba skupiska użytkowane były w 2. poł. XI–1. połowie XII wieku. Cała przestrzeń cmentarza w 2. połowie XII i 1. ćwierci XIII wieku została odgrodzona od zabudowy mieszkalnej, znajdującej się po stronie wschodniej, sztuczną formą delimitacji terenu w formie rowu (obiekt 126), którego długość oszacowano na ponad 70 m. Rozrost osady doprowadził w początku XIII w. do zniszczenia części grobów znajdujących się w skupisku południowym.

Podsumowanie

Od czasu ukazania się dwóch monografii poświęconych grobom odkrytym na stanowisku 1. [Chudziak W., 2006] oraz stanowisku 4. [Chudziak W., 2010] nastąpił dalszy przyrost bazy źródłowej. Przede wszystkim pozyskano nowe materiały sepulkralne – na stanowisku 1. odkryto kolejnych 35 grobów; jednocześnie prowadzono i w 2014 roku ukończono prace badawcze na stanowisku 2., gdzie w dwóch odrębnych skupiskach zarejestrowano 75 grobów szkieletowych. Oczywiście na pełne wnioski jeszcze za wcześnie, ponieważ wciąż trwają prace analityczne, zmierzające do opracowania wszystkich materiałów źródłowych, pochodzących z czterech nekropoli. Łączna liczba grobów – stwierdzona na stanowiskach 1., 2. i 4. – wynosząca ponad 1200, stawia zespół osadniczy w Kałdusie w rzędzie największych nekropoli Pomorza (ryc. 12). Interesujące wydaje się być równoczesne funkcjonowanie w ciągu XI–XIII wieku kilku wydzielonych stref grzebalnych. Prawdopodobnie swoje odrębne cmentarze mieli mieszkańcy grodu i osady, a być może i mieszkańcy dalej położonych osiedli, powiązanych kulturowo i administracyjnie z ośrodkiem *in Culmine*. Długi okres, w którym funkcjonowały te nekropole, obejmujący ponad trzy wieki, dowodzi znaczenia i wielkości centrum osadniczego założonego u stóp Góry św. Wawrzyńca oraz prężności demograficznej jego mieszkańców. Zróżnicowanie form grobów, odmiennych pod względem wielkości, zastosowanych konstrukcji drewnianych, orientacji i ułożenia pochówku oraz wyposażenia grobowego świadczą o bogactwie treści obrzędowych, które charakteryzowały wierzenia i zwyczaje lokalnej społeczności. Zmiany dokonujące się w praktykach pogrzebowych w tej części ziemi chełmińskiej stymulowane były wpływami religijnymi i politycznymi oraz kontaktami handlowymi i kulturowymi daleko wykraczającymi poza region dolnej Wisły. Pełne opracowanie wszystkich materiałów sepulkralnych związanych z Kałdusem jest niezbędne do uzyskania odpowiedzi na szereg ważnych pytań, dotyczących życia społecznego i religijnego mieszkańców Chełmna, a bez tego trudno sobie wyobrazić stworzenie syntetycznego obrazu obrzędowości pogrzebowej w całej strefie chełmińsko-dobrzyńskiej.

LITERATURA:

Bojarski J., Chudziak W.
2009 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Kałdusie (województwo kujawsko-pomorskie), stanowiska 1, 2 i 4: (badania w latach 2005–2007), [w:] XVI Sesja Pomorzoznawcza*, t. 1: *Od epoki kamienia do okresu wczesnośredniowiecznego*, red. A, Janowski, K. Kowalski, S. Słowiński, Szczecin, s. 293–310.

Bojarski J., Chudziak W, R. Kaźmierczak, Weinkauf M.
2013 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Kałdusie. Wyniki badań prowadzonych w 2010 i 2011 roku*, [w:] *XVIII Sesja Pomorzoznawcza*, t. 1: *Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, red. E. Fudzińska, Malbork 2013, s. 241–255.

Chudziak W.
2003 *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, Mons Sancti Laurentii, t. 1, Toruń.
2006 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, red. W. Chudziak, Mons Sancti Laurentii, t. 3, Toruń.
2010 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*, Mons Sancti Laurentii, t. 5, Toruń.

Chudziak W, Bojarski J.
2014 *Stan badań nad wczesnym średniowieczem na Pomorzu Nadwiślańskim. Badania Instytutu Archeologii UMK w Toruniu*, [w:] *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 109–131.

Drozd A.
2006 *Historia badań i stan opracowania materiałów źródłowych*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 13–25.

Kaszewska E.
1960 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kałdusie, pow. Chełmno (badania 1957 r.)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, nr 5, s. 143–181.

Kóćka-Krenz H.
1971 *Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej*, „Fontes Archaeologici Posnanienses", T. 22, s. 97–143.

Kozłowski T.
2012 *Stan biologiczny i warunki życia ludności „in Culmine" na Pomorzu Nadwiślańskim (X–XIII wiek)*, Mons Sancti Laurentii, t. 7, Toruń.

Łęga W.
1930 *Kultura Pomorza we wczesnem średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń.

Musiałowski A.
2006 *Monety*, [w:] *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 105–106.

Stawska V., Weinkauf M.
2003 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe (stanowisko 1) i osada (stanowisko 2) w Kałdusie, pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie*, [w:] XIII *Sesja Pomorzoznawcza*, t. 2: *Od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 125–136.

Jacek Bojarski, Wojciech Chudziak, Marcin Weinkauf

Early medieval settlement and inhumation burial ground in Kałdus, site 1. A research summation

Summary

Relict space of early medieval burial ground and settlement (site 1) is situated in the western part of the settlement complex located at Góra św. Wawrzyńca (St Lawrence Mount), identified with pre-incorporation Chełmno (Fig. 1). The original form of land - constituting a small hill, separated from the stronghold by a deep ravine - was damaged as a result of sand explotation in the 19th century. In this period first excavations of the burial ground took place, which were carried out until the World War I. More than 200 inhumation graves were discovered in this way (Table 1). Work in the burial ground was resumed in 1957. Since 1997 systematic excavations under the direction of W. Chudziak (Institute of Archaeology of the Nicolaus Copernicus University in Toruń) are carried out. In the first three years were excavated eastern and southern parts of the site covering 9.1 ares, 387 features of various types were documented, including 144 inhumation graves (Fig. 2). Materials from these excavations were published in a series *Mons Sancti Laurentii* (Chudziak 2006; Kozłowski 2012). The next stage of work took place in the years 2005, 2010 and 2011. During these nearly 6 ares of the site were excavated; there were found and explored 113 features, including 22 inhumation graves.

In 2014-2015 was carried out last excavations stage of rescue nature. There was studied strip of land located between two former sandpits with surface of 2 ares (Fig. 3). To the relics of structures of the early medieval settlement were related 24 pits concentrated in a small area around features 537 and 547 (Figs. 4-6), mostly dated to the second half of the 12th-1 quarter of the 13th century. The space of settlement covered partly the northern part of the necropolis from the older phase of use. In this place 13 inhumation graves (Nos. 171-181) were documented. All graves were located in a small space, in two rows along the N-S axis (Fig. 7). The dead were originally laid out in supine position, in extended posture, with their heads facing west. Grave goods occurred in six graves; they were mostly S-shaped temple rings of type IIIB and IIIC (graves 171, 174, 177, 178) (Fig. 8). In grave 172 apart from a knife occured a pottery fragment. The analysis of stratigraphic relations, especially between remains of structures and grave pits indicates that in the second half of the 12th century occurred an increase in settlement surface to the south and overlapping the northern part of the necropolis, which resulted in destruction of part of grave pits. At the same time in eastern part the burial ground space was separated with an artificial line in the form of a ditch recorded during previous excavations at the distance of 70 m.

As a result of excavations carried out on site 1 in 1997-2015 in total 179 inhumation graves were discovered located on the surface of over 0.5 hectare, containing remains of 182 dead (Fig. 9). Most of graves were oriented along the W-E or NW-SE axis (in total 82%). The dead were laid out in supine position, in extended posture with upper and lower limbs along the body. Only in 16 graves in 258 were recorded traces of boards lining or coffins. Grave goods were found in 48% of graves; often they were pieces of jewellery (primarily temple rings, finger rings and glass beads), less frequently dress accessories and typical of this period everyday objects: knives, fire strikers (Fig. 10). Based on the analysis of skeletal material a high mortality rate amongst children and juveniles was recorded (Fig. 11).

The inhumation graves occurring in the burial ground concentrated in three areas used between the second half of the 11th and the 1 quarter of the 13th century: in the north-eastern part of the site, dated to the 12th/13th centuriey and the first quarter of the 13th century, as well as in the western and southern parts of the necropolis, used in the second half of the 11th century and the first half of

the 12th century. Since the end of the 10th century the dead inhabitants of early medieval Chełmno were also buried in separate burial grounds located on sites 2 and 4. To date four separate cemeteries have been identified, where in total at least 1200 burials were discovered. Full analysis of sepulchral materials obtained from these burial grounds will be the basis for reconstruction of funeral rites in Chełmno-Dobrzyń zone.